

تأثیر آموزش سیره تربیتی معصومین علیهم السلام بر مسئولیت‌پذیری، نگرش و توانایی معنوی دانش‌آموزان

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۰۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۲۳

مهدی ابوالقاسمی نجف آبادی^۱

کمال نصر تی هشی^۲

ام کلثوم میرالی رستمی^۳

DOI: 10.30497/esi.2024.245361.1692

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بررسی تأثیر سیره تربیتی پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام بر مسئولیت‌پذیری و نگرش و توانایی معنوی دانش‌آموزان پسر، مقطع متوسطه دوم، صورت گرفت. این تحقیق به روش شبه‌آزمایشی با دو گروه آزمایش و دو گروه گواه انجام شد. جامعه آماری تحقیق شامل کلیه دانش‌آموزان پسر، مقطع متوسطه دوم در شهرستان نجف‌آباد در سال تحصیلی ۱۴۰۱-۱۴۰۲، بود و با روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای، چهار مدرسه و از هر مدرسه یک کلاس انتخاب شد و ۴۸ نفر در دو گروه آزمایش و ۵۱ نفر نیز در دو گروه گواه شرکت کردند. برای گردآوری داده‌ها از پرسشنامه مسئولیت‌پذیری چندبعدی، بر مبنای متون اسلامی و پرسشنامه نگرش و توانایی معنوی استفاده گردید. روایی این پرسشنامه‌ها به‌دست متخصصان موضوعی و پایایی پرسشنامه‌ها نیز به‌دست آلفای کرونباخ بررسی و مورد تأیید قرار گرفت. برای تحلیل داده‌ها از آمار توصیفی و تحلیل کوواریانس استفاده شد. یافته‌ها نشان داد، آموزش سیره پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام بر روی یکی از مؤلفه‌های مسئولیت، همچون مسئولیت در برابر طبیعت، دارای تأثیر معنی‌دار نیست. اما بر روی بقیه مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری، همچون مسئولیت در برابر خود، مسئولیت در برابر اجتماع و مسئولیت در برابر خداوند، تأثیر معنی‌داری دارد. همچنین اجرای برنامه آموزش سیره پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام در گروه آزمایش بر روی نگرش و توانایی معنوی دانش‌آموزان دارای تأثیر معنی‌داری داشت؛ در نتیجه با توسعه برنامه‌های آموزشی، مبتنی بر سیره پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السلام در مراکز آموزشی، می‌توان مسئولیت‌پذیری و نگرش و توانایی معنوی دانش‌آموزان را ارتقاء بخشید.

واژگان کلیدی: سیره تربیتی پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السلام، مسئولیت‌پذیری، نگرش و توانایی معنوی، متوسطه دوم، دانش‌آموزان.

۱. استادیار گروه آموزش علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، صندوق پستی ۸۸۹-۱۴۶۶۵، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

mah.abolghasemi@gmail.com

۲. استادیار گروه آموزش علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، صندوق پستی ۸۸۹-۱۴۶۶۵، تهران، ایران.

kamalnosrati1367@cfu.ac.ir

۳. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی آموزشی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

rostomekolsoomami@gmail.com

بیان مسئله

مسئولیت، عبارت است از افزایش مقاومت فرد در برابر شرایط تا به جای پیروی از فشارهای بیرونی، از الزام‌های درونی تبعیت کند که احساس مسئولیت یا احساس تکلیف نامیده می‌شود (باقری، ۱۳۷۴). فرد مسئولیت‌پذیر با انجام دادن به‌موقع تکالیف، موفقیت‌های زیادی به دست آورده و این امر در ارتقاء عزت نفس و همچنین در باور به توانمندی‌های افراد تأثیرگذار است؛ بنابراین، معمولاً افراد با مسئولیت‌پذیری بالا خودکارآمدی تحصیلی بیشتری از خود نشان می‌دهند (شفیعی، علیدادی و زاده صفری، ۱۴۰۰). مسئولیت‌پذیری تأثیر مثبتی بر یادگیری دارد (Macaskill & Denovan, 2013). وقتی افراد مسئولیت یادگیری خود را بر عهده می‌گیرند، یادگیری افزایش می‌یابد؛ زیرا به شانس واگذار نمی‌شود (Larmar & Lodge, 2014؛ Stupnisky, Renaud, Daniels, Haynes, 2008 & Perry). چنین یادگیری به‌صورت خودجوش، افراد را تشویق می‌کند تا حس عاملیت ایجاد کنند که می‌تواند به حفظ رشد و توسعه آنها در طول زمان کمک کند (Fishman, 2014). در واقع، «فراگیران تشخیص می‌دهند که کیفیت تجربه آنها صرفاً وابسته به چیزی نیست که به آنها ارائه می‌شود، بلکه با تلاش و مشارکت آنها در دوره‌های آموزشی مرتبط است» (Soilemetzidis, Bennett, Buckley, Hillman & Stoakes, 2014 p.38). در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، به‌دلیل اهمیت بالای مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان (۱۳۹۰)، نقشه راه تعلیم و تربیت نسل جدید در جامعه، بر تربیت افراد مسئول و دارای مسئولیت‌پذیری بالا تأکید شده است و نظام‌های آموزشی باید نسل جدید را به یاری خانواده‌ها، افرادی با مسئولیت‌پذیری بالا تربیت نمایند.

در ارتباط با معنویت نیز شایان ذکر است، نگاهی که از همه کامل‌تر باشد و همه وجوه اشتراک با دیدگاه‌های دیگر را شامل شود و در کنار آن بهترین روش‌های عملی برای حرکت در مسیر رشد معنوی و دستیابی به تعالی را ارائه دهد، طبق آیاتی از قرآن که در زمینه خلقت خاص انسان است، دیدگاه مطرح شده از جانب قرآن و دین اسلام است (آیات ۳۰ تا ۳۳ سوره بقره و آیه ۳۰ سوره روم: «پس روی خود را با گرایش تمام به حق به سوی این دین کن با همان سرشتی که خدا مردم را بر آن سرشته است. آفرینش خدای تغییرپذیر نیست؛ این است همان دین پایدار، ولی بیشتر مردم نمی‌دانند.») و می‌توان چنین نتیجه

گرفت که همه آدمیان دارای گرایش‌های معنوی بالقوه‌ای هستند که خاص نوع بشر و وجه برتری او بر سایر مخلوقات است (مطهری، ۱۳۸۹، ص ۱۰)؛ بنابراین شهیدی و فرج‌نیا (۱۳۹۱) برای معنویت، دو بعد نگرش مذهبی و توان معنوی معرفی می‌کنند. توانایی معنوی دربرگیرنده نوعی سازگاری رفتار حل مسئله است و سبب رشد در سطوح مختلف شناختی، اخلاقی، هیجانی، بین‌فردی و دست‌یابی درونی و بیرونی می‌شود. زوهار و مارشال^۱ (۲۰۰۰) توانایی معنوی را استعداد ذاتی می‌دانند که انسان در حل مسائل معنوی و ارزشی خود به‌کار گرفته و در همه ابعاد زندگی از غنا گرفته تا معنویت برخوردار می‌سازد و به‌طور کلی، طبق تعریف شهیدی و فرج‌نیا (۱۳۹۱)، معنویت تحت عناوین نگرش معنوی و توانایی معنوی نام‌گذاری می‌شود. مؤلفه اول بعد شناختی نگرش معنوی را دربرمی‌گیرد و شامل ایمان به خدا و درک حضور او، درک معنا و هدف زندگی، اعتماد به خدا، امید، توجه به خود و خدا و باور به درستی اعمال مذهبی و... است. مؤلفه دوم نیز بعد رفتاری نگرش را که شامل رابطه خوب با دیگران، گذشت و بخشش، تلاش برای کمال و رسیدن به تعالی، توکل به خدا، خدمت به دیگران، مسئولیت‌پذیری و اعتماد به خود است، دربرمی‌گیرد. بنابراین یکی از اجزای زندگی سالم در حیات انسان‌ها، توجه کردن به نیازهای معنوی است؛ به این دلیل که آدمی موجودی زیستی، روانی، اجتماعی و معنوی است (حمیدیه و شهیدی، ۱۳۸۹، ص ۱۲۸). اهمیت معنویت و رشد معنوی انسان‌ها در چند دهه قبل، به‌صورت فزاینده، توجه متخصصان بهداشت روانی را جلب کرده است. توسعه دانش روان‌شناسی از یک‌طرف و ماهیت متحرک و پیچیده جوامع مدرن از طرف دیگر، سبب شده است نیازهای معنوی بشر در برابر نیازهای مادی قد علم کند و معنویت از اهمیت بالاتری برخوردار باشد. این‌چنین به‌نظر می‌رسد که در جهان امروز، انسان‌ها بیش‌ازپیش به معنویت و امور معنوی گرایش دارند (وست^۲، ۱۳۷۸، ص ۹). با عنایت به مطالب اذعان‌شده، توجه به معنویت و رشد معنوی در هرفرد، از اهمیت والایی برخوردار است؛ چون قرار گرفتن در راه تعالی معنوی همان مسیر و راه دست‌یابی به کمال و سعادت است که مورد رضایت خدا برای همه انسان‌ها و آرزوی انسان‌های رشدیافته و متعالی است و

1. D, Zohar & I, Marshal.

2. West, W.

به دلیل اهمیت معنویت و تعالی آن در زندگی انسان‌ها، در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰) نیز به آن توجه شده است و یکی از ساحت‌های ششگانه تربیت رسمی و عمومی کشور ایران، توجه به ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی قلمداد شده است و انتظار می‌رود در نظام‌های آموزشی کشور، فرصت‌هایی را در جهت رشد و توانمندسازی معنوی فراگیران فراهم سازند.

علی‌رغم تأکید بر توجه و ارتقای مسئولیت‌پذیری کودکان و نوجوانان و گرایش به معنویت دانش‌آموزان در اسناد بالادستی (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش)، مطالعه وضع موجود نشان می‌دهد، کاستی‌های زیادی در این زمینه وجود دارد؛ برای مثال، در زمینه مسئولیت‌پذیری کودکان و نوجوانان در سایت آفتاب یزد (۱۳۹۹)، با موضوع دانش‌آموز بی‌مسئولیت، اذعان شده است که مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان در مدرسه و کودکان در محیط خانواده و اجتماع، پایین آمده و با وضعیت مطلوب فاصله دارد و از عواقب عدم مسئولیت‌پذیری به رفتار غیرمسئولانه، خودسرانه و عدم شناخت واقعی از خود و عدم اعتماد به نفس در جوانان، می‌توان اشاره کرد. طبق گزارش ایرنا (۱۳۹۸)، در زمان‌های قدیم حرف پدر و مادر برای ما به مانند قانونی نانوشته تلقی می‌شد؛ نسل امروز این‌طور به گفته‌ها، نصایح و تجارب خانواده بها نمی‌دهد، مسئولیت‌پذیر نیست و از تجربه‌های دیگران درس نمی‌گیرد. برای نسل امروز، همواره خواست‌ها و نیازها فراهم و براین اساس، مسئولیت‌پذیری رنگ باخته است. حال اگر این مشکل جدی گرفته نشود، خود موجب ایجاد مسائل متفاوت در نسل جدید خواهد بود؛ برای مثال، طبق پژوهش بخشی (۱۳۸۸)، بی‌مسئولیتی خود سبب شکست، به وجود آمدن عقده حقارت، حس خودکم‌بینی و ضعف مسئولیت‌پذیری در انجام کارها و شکل‌گیری افکار و توقعات منفی می‌گردد و عامل مؤثری در بالا رفتن مفاسد اجتماعی و بزهکاری نوجوانان و جوانان تلقی می‌شود. طبق پژوهش احمدی آخورمه (۱۳۹۱)، نبود مسئولیت‌پذیری و اخلاق در نوجوانان عامل بسیاری از معضلات و مشکلات در جامعه، از قبیل ضعف در تحقق وظایف شرعی، عرفی و عدم اجرای درست شئون زندگی می‌شود. در ارتباط با معنویت نیز ریاحی (۱۳۹۹) در پژوهشی، به دنبال کشف میزان گرایش جوانان به عضویت در عرفان‌های نوظهور بوده و درصدد بود تا برخی از عوامل اجتماعی مرتبط با این گرایش را توضیح

دهد. در واقع نوجوانان و جوانان در پاسخ به نیازهای معنوی خود، به چنین عرفان‌هایی گرایش دارند، اما در جامعه ایران که خود دارای حکومت دینی است، طبیعتاً گرایش به چنین عرفان‌هایی نیازمند تحقیقات جدی است. در گفت‌وگویی با شریفی‌دوست (۱۳۹۱)، اذعان شد که امروزه، بیشتر نوجوانان و جوانان به عرفان‌های نوظهور یا شیطان‌پرستی گرایش پیدا کرده‌اند. در واقع، جوامع مختلف شدت گرایش متفاوتی به این عرفان‌ها نشان داده‌اند، اما به جرئت می‌توان گفت، کشور ایران از لحاظ شیوع و میزان گرایش در بین بقیه کشورها، رتبه بالاتری دارد و یکی از علل گرایش به این جریانات عرفانی این است که بسیاری از این افراد تجارب عمیق روحی در ارتباط با خداوند ندارند و احساس خلأ روحی می‌کنند. اگر کسی بتواند در قالب نماز و دعا و روزه ارتباط روحی با خالق خویش داشته باشد، حضور در این جلسات، بهره جدید روحی نخواهد داشت و حتی احساس دل‌زدگی و اتلاف وقت می‌کند. شاهد دیگر پدیده کاهش معنویت در بین دانش‌آموزان، کاهش تقید به وظایف شرعی، مانند نماز و روزه، است (سلطانی و رضا علی، ۱۳۹۱؛ رعیتی و علمی منش، ۱۳۹۶). بنابراین به‌طور کلی، توجه جدی در این زمینه، جهت غلبه بر چالش‌های موجود، از اهمیت بالایی برخوردار است.

در زمینه مسئولیت‌پذیری و گرایش به معنویت، پژوهش‌های مختلفی انجام شده که به برخی از آنها اشاره می‌شود: شفیعی، علی‌دادی و زاده صفری (۱۴۰۰) در پژوهشی تحت عنوان «بررسی مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان»، به این نتیجه رسیدند که برخورداری از حس مسئولیت‌پذیری به مثابه سرمایه ارزشمند حیاتی در همدلی انسان‌ها و همچنین عامل مهمی در پیشرفت تحصیلی، جامعه‌پذیری و سازگاری اجتماعی با گروه همسالان محسوب می‌گردد. یافته‌ها در پژوهش صالحی متعهد، باختری و سادات سیدین (۱۳۹۹)، نشان می‌دهد که هرچند میزان توجه به مؤلفه‌های مختلف مسئولیت‌پذیری اجتماعی در کتاب مطالعات اجتماعی متفاوت است، اما تمامی مؤلفه‌های مستخرج از نهج‌البلاغه در کتاب درسی مطالعات اجتماعی انعکاس دارند و در نتیجه براساس نتایج پژوهش، توازن محتوای کتب مطالعات اجتماعی، براساس مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری از نظر تصاویر، فعالیت‌ها و متن و همچنین میزان توجه به مهارت‌ها و محتوای دانشی، نگرش در طراحی کتب مذکور پیشنهاد می‌شود. جامعی (۱۳۹۹)، در پژوهشی با عنوان «بررسی رابطه شیوه‌های

فرزندپروری بر میزان مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان» به این نتیجه رسید که بین شیوه فرزندپروری و مسئولیت‌پذیری نوجوانان رابطه معناداری وجود دارد. حیدریه زاده (۱۳۹۸)، در تحقیقی تحت عنوان «بررسی رابطه بین مسئولیت‌پذیری و خودکارآمدی با عملکرد تحصیلی دانش‌آموزان»، به این نتیجه رسید که در بین مسئولیت‌پذیری با عملکرد تحصیلی رابطه معناداری برقرار است. دودمان (۱۳۹۷)، در پژوهشی با عنوان «رابطه شیوه فرزندپروری والدین بر میزان مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان دبیرستان‌های شهر مهر» به این نتیجه رسید که شیوه فرزندپروری بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان می‌تواند تأثیر داشته باشد. رودریگز گومز، لویز پرز، گارد سانچز و آرکو کاسترو^۱ (2022)، در پژوهشی تحت عنوان «افزایش تعهد دانشجویان به مسئولیت‌پذیری اجتماعی از طریق آموزش عالی»، نشان دادند که آموزش‌های داده‌شده، آموزش خانواده (ارزش‌ها) و بینش اجتماعی با جهت‌گیری دانش‌آموزان نسبت به مسئولیت اجتماعی، ارتباط مستقیم دارند. توره گینی، پرستون، آ. دریک، گلدرینگ و کاناتا^۲ (2017)، در پژوهشی با عنوان «جان‌بخشیدن به مسئولیت-پذیری دانش‌آموزی»، مدلی را توسعه دادند که توضیح می‌دهد چگونه ارتباطات دلسوزانه و شخصی‌شده بین دانش‌آموزان و معلمان، با کارآمدی معلم برای تأثیرگذاری بر خودکارآمدی دانش‌آموز، دلبستگی دانش‌آموز به مدرسه و در نهایت پیشرفت بیشتر دانش‌آموز، تعامل دارد. در نتیجه داده‌ها چندین ساختار و فرآیند مرتبط به هم را نشان دادند که از کارآمدی معلم و دانش‌آموز حمایت می‌کنند و در نهایت مسئولیت‌یادگیری خود را به دانش‌آموز القا می‌کنند. ایوری، منچینی و فراگری^۳ (2015)، براساس نتایج پژوهش خود، گزارش کردند که هرچه خانواده از کارکرد و عملکرد مطلوب‌تری برخوردار باشد، میزان مسئولیت‌پذیری فرزندان افزایش می‌یابد. رومی، لویس و جی. کاتز^۴ (2009) در پژوهشی با عنوان «مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزی و نظم و انضباط کلاس در استرالیا، چین و اسرائیل»

1. Rodríguez Gómez, López Pérez, Garde Sánchez & Arco Castro.
2. Torre Gibney, Daniela., Preston, Courtney., A. Drake, Timothy., Goldring, Ellen., & Cannata, Marisa.
3. Everri, M., Mancini, T., & Fruggeri, L.
4. Romi, Shlomo., Lewis, Ramon., & J. Katz Yaacov.

نشان دادند، معلمانی که از تکنیک‌های انضباطی فراگیر بیشتری استفاده می‌کنند، دانش‌آموزانی دارند که مسئولیت بیشتری برای رفتار خود و رفتار همسالان خود می‌پذیرند. در زمینه معنویت نیز پژوهش‌های زیادی انجام شده است؛ برای مثال جعفری و زارعی (۱۴۰۰)، در پژوهشی با عنوان «تحلیلی بر مؤلفه‌های معنویت و اخلاق در سیره فرماندهی نظامی امام علی علیه‌السلام در نهج‌البلاغه» نشان دادند که کانونی‌ترین نقطه ثقل معنویت و اخلاق، اتکا بر اعتقاد به خداوند متعال است و به تبع این باور اصیل، اصول معنوی امیرالمومنین علیه‌السلام در حوزه فرماندهی نظامی، خدامحوری، معادباوری و ولایت‌مداری است که این اصول، خود، مولد اصول اخلاق توحیدی است. ارباب، حسینی و توکلی (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان «تحلیل رویکردها و نشانه‌های معنویت در گفتمان اقتصادی با رویکرد اسلامی» نشان دادند که در اقتصاد اسلامی (باتوجه به ماهیت معنویت اسلامی)، برخلاف نگرش ابزارگرایانه در ادبیات توسعه نسبت به معنویت، نمی‌توان به معنویت از روزه سرمایه مادی نگریست؛ معنویت در اقتصاد اسلامی در مقام یک هدف عالی، دربردارنده مفهوم متعالی توحید بوده و به هیچ وجه، نباید آن را ابزار رشد ثروت انگاشت. حبیبی سی‌سرا (۱۳۹۸) در پژوهشی به بررسی و نقد مؤلفه‌های معنویت پساتجددی از منظر معنویت اسلامی پرداخت و نشان داد که معنویت اسلامی قادر به ارائه نسخه‌ای جایگزین برای این نوع معنویت‌ها است؛ معنویتی که به دلیل سرچشمه گرفتن از وحی و برخورداری از پشتوانه مستحکم عقل، افزون بر جلب اعتماد پیروان خود، ثمربخش بودن اجرای دستورالعمل‌های خود را تضمین می‌کند. ایراندوست (۱۳۹۷)، پژوهشی با عنوان «چیستی معنویت و سیر معناپذیری آن در غرب»، به این نتیجه رسید که معنویت با همه مقومات و پیش فرض‌هایش، جدا از زندگی در این دنیا نیست و میان معنویت مدرن با معنویت دینی دو اختلاف اساسی هست؛ یکی در روش و دیگری در منشأ و بیشترین اشکال معنویت مدرن از مفاهیم ماهوی شهودی هستند. پونگ^۱ (۲۰۲۱)، در پژوهشی با عنوان «پرورش رفاه معنوی دانشجویان دانشگاه در آموزش کل‌نگر: مطالعه با روش‌های ترکیبی طولی»، نشان داد که زمان بر سلامت معنوی دانش‌آموزان تأثیرگذار است؛ اگرچه هیچ اثر متقابل معناداری بین زمان و

1. H.-K, Pong.

سایر متغیرها، از جمله جنسیت، سن و رشته‌های اصلی، یافت نشد. ون رنسبورگ^۱ (2020) در پژوهشی با عنوان «معرفی مقیاس معنویت آفریقایی جنوبی جهت اندازه‌گیری معنویت در بین دانشجویان پزشکی»، نشان داد که همه خرده‌مقیاس‌ها به‌طور قابل‌توجهی، همبستگی داشتند؛ بنابراین، از این نتایج برای توسعه بیشتر معیار محلی معنویت می‌توان استفاده کرد. ویس‌سیستما، ون‌جینکل و لیوون^۲ (2019)، در پژوهشی با عنوان «تأثیر راهبرد آموزشی، مبتنی بر تمرین بر رشد شایستگی‌های معنوی دانشجویان پرستاری»، به این نتیجه رسیدند که آموزش و به‌ویژه تمرین بالینی، برای رشد شایستگی‌های معنوی دانشجویان پرستاری تأثیر بسیار مهمی دارد. پونگ (2017)، پژوهشی تحت عنوان «رابطه بین بهزیستی معنوی دانشجویان دانشگاه در هنگ‌کنگ و عملکرد تحصیلی آنها»، انجام داد و نتایج حاکی از وجود رابطه مثبت متوسط بین بهزیستی معنوی پاسخگویان و عملکرد تحصیلی آنان بود؛ بنابراین، براساس تحقیقات اشاره‌شده در بالا می‌توان اذعان داشت، در سال‌های اخیر، جهت غلبه بر مسائل ذکر شده، تحقیقات زیادی در زمینه مسئولیت‌پذیری و نگرش معنوی دانش‌آموزان انجام شده است؛ اما در مقایسه با تحقیقات انجام‌شده، وجه امتیاز و نوآوری پژوهش حاضر این است که در این تحقیق جهت غلبه بر مسائل ذکر شده در بالا به بررسی تأثیر آموزش سیره تربیتی پیامبر ﷺ و ائمه اطهار علیهم‌السلام بر مسئولیت‌پذیری و نگرش معنوی دانش‌آموزان پسر متوسطه دوم پرداخته شد که در تحقیقات اشاره‌شده، چنین تحقیقی صورت نگرفته بود و به این دلیل، پژوهش حاضر یک کار جدید و نو در این زمینه محسوب می‌شود.

مبنای نظری ایده پژوهش از اینجا نشئت می‌گیرد که سیره تربیتی پیامبر اکرم ﷺ و ائمه اطهار علیهم‌السلام سرشار از تعالیم غنی در بحث تأکید بر مسئولیت‌پذیری و همچنین رسالت دین بر تقویت نگرش و توانایی معنوی انسان‌ها است؛ برای مثال در قرآن و نهج‌البلاغه و سایر آموزه‌های اسلامی، درباره مسئولیت‌پذیری انسان و مسئولیت او در قبال خداوند متعال و آیین و شریعت پاک الهی و مسئولیت انسان در قبال خود، دیگران و جهان هستی مطالب فراوانی به چشم می‌خورد (آل عمران، ۳۲ و ۱۳۲؛ النساء، ۵۹؛ المائده، ۹۲؛ الحشر، ۱۸؛

1. A. B, Van Rensburg.

2. Van der Vis-Sietsma, Y., de Man-van Ginkel, J. M., & van Leeuwen, R. R.

مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۱، ص ۳۱۶؛ باقری، ۱۳۸۷؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۵۵؛ همچنین در فرهنگستان علوم جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۵)، درباره معنویت، چنین آمده است که معنویت در الهیات اسلامی چیزی است که ما می‌توانیم آن را عنصر اصلی دینداری قرار دهیم.

از نظر الهیات اسلامی، هدف اساسی برای بعثت انبیای الهی همان (معنویت) است؛ بنابراین منظور از سیره تربیتی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه اطهار علیهم‌السلام سیره عملی و نظری آن بزرگواران است. سیره عملی، سبک و شیوه زندگانی عملی و رفتاری حضرت پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه اطهار علیهم‌السلام در بُعد فردی، خانوادگی و اجتماعی آنها است و مقصود از سیره نظری، بررسی دیدگاه‌های آن بزرگواران در شیوه رفتار تربیتی و اخلاقی با مطالعه احادیث نقل شده و روایات معتبر وارده است و در بحث اهمیت و جنبه‌های مثبت سیره تربیتی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه اطهار علیهم‌السلام شایان ذکر است، برای بهتر زیستن و زودتر به مراتب کمال انسانیت رسیدن، توجه به شیوه‌های تربیتی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اهل بیت علیهم‌السلام بهترین و کامل‌ترین الگو برای آموزش و پرورش انسان‌ها در راه دستیابی به سعادت و پیشرفت است (داودی و حسینی‌زاده، ۱۳۸۹، ص ۱). بنابراین، در پژوهش حاضر، در کاری شبه‌آزمایشی و به دلیل اهمیت آموزش سیره تربیتی پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه اطهار علیهم‌السلام، پژوهشگران به دنبال مطالعه تأثیر آموزش سیره تربیتی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه اطهار علیهم‌السلام و مشاهده تأثیر آن بر مسئولیت‌پذیری و نگرش و توانایی معنوی دانش‌آموزان پسر متوسطه دوم هستند. دلیل انتخاب دانش‌آموزان پسر متوسطه دوم این است که در این دوره، یعنی سن بلوغ، فرد به دنبال هویت‌یابی و کسب استقلال است.

بر اساس دیدگاه مک‌نلی، نان‌مکر و بلوم^۱ (2002)، در این دوره، فرد از خانواده و محیط مدرسه روی‌گردان شده و به دنبال محیط‌های جایگزین برای آن می‌گردد و این محیط‌ها می‌تواند چالش‌های زیادی را برای نوجوان ایجاد کند؛ به‌ویژه برای پسران که به‌لحاظ ویژگی‌های جنسیتی خود در معرض چالش‌های بیشتری هستند؛ بنابراین در این تحقیق، تأثیر سیره پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه علیهم‌السلام بر روی دو متغیر چالش‌برانگیز این دوره، یعنی مسئولیت‌پذیری و نگرش و توانایی معنوی دانش‌آموزان، مورد بررسی قرار می‌گیرد. و با دو پرسش زیر روبه‌رو هستیم:

1. McNealy, Nonnemaker & Blum.

- ۱- آیا آموزش سیره تربیتی پیامبر ﷺ و ائمه اطهار علیهم السلام بر روی مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان پسر در مقطع متوسطه دوم تأثیرگذار است؟
- ۲- آیا آموزش سیره تربیتی پیامبر ﷺ و ائمه اطهار علیهم السلام بر روی نگرش و توانایی معنوی دانش‌آموزان پسر در مقطع متوسطه دوم تأثیرگذار است؟

روش تحقیق

این تحقیق از نظر هدف کاربردی و از نظر روش‌شناسی در گروه تحقیقات شبه‌آزمایشی محسوب می‌شود. برای انجام این پژوهش از دو گروه آزمایش و گواه به پیش‌آزمون و پس‌آزمون استفاده شد. دیاگرام آن در زیر ارائه شده است؛ در این تحقیق با استفاده از پیش‌آزمون و گروه کنترل، سعی شده است، اثر متغیرهای مزاحم حذف شود.

گروه آزمایش	T	X	T
گروه کنترل	T	-	T

جامعه این پژوهش شامل کلیه دانش‌آموزان پسر در مقطع متوسطه دوم شهرستان نجف‌آباد در سال تحصیلی ۱۴۰۲-۱۴۰۱ است. دلیل انتخاب دانش‌آموزان دوره متوسطه دوم، رسیدن آن‌ها به سن بلوغ و لزوم ایجاد و تثبیت نگرش‌های مثبت در ایشان است. و با توجه به گستردگی حجم جامعه، از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای استفاده شد. به این ترتیب که به صورت تصادفی، از میان مدارس پسرانه متوسطه در شهرستان نجف‌آباد ۴ مدرسه انتخاب و سپس از هر مدرسه یک کلاس انتخاب گردید و کلاس‌های انتخاب شده به دو گروه آزمایش و گواه اختصاص داده شد. به‌طور کلی، حجم نمونه در گروه آزمایش ۴۸ نفر و در گروه گواه ۵۱ نفر بود.

برای اندازه‌گیری متغیر مسئولیت‌پذیری از پرسشنامه مسئولیت‌پذیری چندبُعدی برمبنای متون اسلامی (احمدی آخورمه، سهامی، رفاهی و شمشیری، ۱۳۹۲)، استفاده شد. این پرسشنامه از ۲۰ گویه و ۴ خرده‌مقیاس مسئولیت در برابر خداوند (۷ پرسش)، مسئولیت در برابر اجتماع (۶ پرسش)، مسئولیت در برابر طبیعت (۴ پرسش) و مسئولیت در برابر خود (۳ پرسش) تشکیل شده است. نمره‌گذاری پرسشنامه به صورت طیف لیکرت، ۵

درجه‌ای است که برای گزینه‌های «هرگز»، «به ندرت»، «گاهی اوقات»، «اغلب» و «همیشه» به ترتیب امتیازات ۰، ۱، ۲، ۳ و ۴ در نظر گرفته می‌شود.

در پژوهش‌های گذشته، روایی و پایایی این پرسشنامه بررسی و تأیید شده است؛ برای نمونه در پژوهش احمدی آخورمه و همکاران (۱۳۹۲) روایی سازه این پرسشنامه با تحلیل عاملی تأیید شده و پایایی آن با آلفای کرونباخ، ۰/۸۴ به دست آمده است. همچنین ضریب همبستگی این پرسشنامه به پرسشنامه مسئولیت‌پذیری کالیفرنیا در سطح ۰/۴۳، بوده است که در سطح ۰/۰۵، معنادار است. در این پژوهش نیز روایی محتوایی پرسشنامه به دست سه متخصص موضوعی بررسی و تأیید شد؛ ضریب پایایی این پرسشنامه نیز به وسیله آلفای کرونباخ ۰/۷۴ به دست آمد.

برای اندازه‌گیری نگرش معنوی از پرسشنامه نگرش و توانایی معنوی (شهیدی و فرج-نیا، ۱۳۹۱) استفاده شد. این پرسشنامه از ۴۳ گویه و ۲ خرده‌مقیاس نگرش معنوی (۲۴ پرسش) و توانایی معنوی (۱۹ پرسش) تشکیل شده است. نمره‌گذاری پرسشنامه به صورت طیف لیکرت ۵ نقطه‌ای است که برای گزینه‌های «کاملاً مخالفم»، «مخالفم»، «تاحدودی موافقم»، «موافقم» و «کاملاً موافقم»، به ترتیب، امتیازات ۰، ۱، ۲، ۳ و ۴ در نظر گرفته شده است. شهیدی و فرج‌نیا (۱۳۹۱) در پژوهش خود، پایایی پرسشنامه را با روش «بازآزمایی»، روی ۴۰ آزمودنی به فاصله زمانی ۵ هفته (۳۵ روز) آزمودند که ضریب همبستگی به دست آمده از این بازآزمایی، ۰/۶۱ بود. همچنین همسانی درونی پرسشنامه از طریق «آلفای کرونباخ» محاسبه و ضریب به دست آمده برای کل آزمون، ۰/۹۱ به دست آمد. در این پژوهش، روایی محتوایی به دست دو متخصص موضوعی بررسی و تأیید شد و در نهایت پایایی کلی پرسشنامه ۰/۸۱ به دست آمد.

برای پاسخگویی به پرسش‌های تحقیق از آمار توصیفی (میانگین و انحراف معیار) و آمار استنباطی (تحلیل کوواریانس ANCOVA) استفاده شد و داده‌های به دست آمده با نرم‌افزار spss مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

نخست در چهار کلاس منتخب، شامل دو کلاس گروه آزمایش و دو کلاس گروه گواه، دو پرسشنامه مسئولیت‌پذیری و نگرش معنوی برای پیش‌آزمون اجرا شد و پس از آن در گروه آزمایش، آموزش سیره تربیتی پیامبر و ائمه اطهار به دانش‌آموزان ارائه گردید. این

آموزش‌ها شامل دوازده جلسه آموزش، طبق سرفصل‌های جدول شماره ۱ است که دبیر درس دین و زندگی در کلاس‌های گروه آزمایش به دانش‌آموزان تدریس کرد. مدت‌زمان کلاس‌ها نود دقیقه بود و برای هماهنگی بیشتر دو معلم کلاس‌های گروه آزمایش، جلساتی برای هماهنگی روش آموزش و تبادل نظر بین دو دبیر برگزار می‌شد. برای اثربخشی بیشتر تدریس، دبیران از فیلم‌ها و انیمیشن‌های آموزشی مرتبط نیز استفاده می‌کردند. خلاصه جلسات برنامه آموزش سیره تربیتی پیامبر اکرم ﷺ و ائمه اطهار علیهم‌السلام برای گروه آزمایش، به شرح زیر است.

جدول ۱. رئوس مطالب عنوان‌شده در جلسات آموزشی

جلسه‌ها	محتوای جلسات	فعالیت‌ها و تکالیف کلاسی
جلسه اول	بحث مفهوم‌شناسی شامل مفاهیم سیره، سنت، تربیت، اهل بیت و سیره تربیتی پیامبر ﷺ و ائمه اطهار علیهم‌السلام.	تحقیق درباره جایگاه سیره در زندگی فردی و اجتماعی انسان.
جلسه دوم	مفهوم معنویت و آثار و پیامدهای آن در قرآن و اسلام و مقایسه آن با سایر مذاهب، همچون مسیحیت.	تحقیق دانش‌آموزان، درباره نقش و جایگاه معنویت در زندگی انسان‌ها و ارائه در کلاس.
جلسه سوم	تعریف داستان‌هایی از زندگی امامان علیهم‌السلام که اوج اعتقادات و زندگی همراه با معنویت در آن به تصویر کشیده می‌شود.	بررسی و تحلیل زندگی پیامبر و امام و شناسایی اعمال و رفتارهایی که ریشه در معنویت و اعتقادات عمیق آنها داشت.
جلسه چهارم	رشد معنوی انسان از منظر قرآن و حدیث.	باتوجه به موضوع جلسه، دانش‌آموزان باید در کلاس، محیط خانه و جامعه اقداماتی را انجام دهند که در راستای رشد معنویت باشد و گزارش در کلاس.
جلسه پنجم	تبیین نحوه و چگونگی توسعه و بهبود هوش معنوی افراد و مهارت‌های اکتسابی مورد نیاز.	معرفی چند مقاله در ارتباط با هوش معنوی و الزام دانش‌آموزان به مطالعه آنها و تمرین راهکارهای تقویت و رشد هوش معنوی در منابع.
جلسه ششم	سلامت معنوی؛ چارچوب، محدوده و مؤلفه‌های مبتنی بر آموزه‌های اسلام.	تهیه برنامه‌ای جهت تقویت سلامت معنوی و دعوت از اعضای خانواده برای اجرای مؤلفه‌های سلامت معنوی و گزارش پایانی در کلاس.
جلسه هفتم	معرفی و تفهیم آسیب‌شناسی معنویت	تهیه گزارش درباره عواقب انسان‌هایی که از

جلسه‌ها	محتوای جلسات	فعالیت‌ها و تکالیف کلاسی
		معنویت فاصله گرفته‌اند و شناسایی راهکارهایی جهت غلبه بر آسیب‌ها و موانع.
جلسه هشتم	معرفی اهمیت مسئولیت‌پذیری و وظیفه‌شناسی از دیدگاه قرآن و روایات اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>	تحقیق و پژوهش درباره میزان توجه آموزه‌های دینی به امر مسئولیت‌پذیری و ارائه گزارش در کلاس.
جلسه نهم	اهداف تربیت نوجوانان مسئولیت‌پذیر از منظر پیامبر <small>صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم</small> و معصومین <small>علیهم‌السلام</small>	دانش‌آموزان باید به کمک والدین و بررسی منابع، مشخص کنند که چگونه می‌توانند افرادی مسئولیت‌پذیر باشند.
جلسه دهم	استفاده از اصول، روش، شیوه و آداب تربیت اسلام جهت تقویت مسئولیت‌پذیری افراد.	دادن نقش و مسئولیت به دانش‌آموزان در مدرسه و خانه. و از آنها خواسته شد تا در انجام مسئولیت خود به اصول مسئولیت-پذیری توجه نمایند.
جلسه یازدهم	تحلیل ابعاد مسئولیت‌پذیری در سبک زندگی اسلامی: بُعد اعتقادی (در ارتباط با خالق)؛ بُعد فردی (در ارتباط با خویشتن).	دانش‌آموزان با راهنمایی اولیا، فهرستی از وظایف و مسئولیت خود در ارتباط با خالق و خویشتن، شناسایی و در ادامه، نحوه انجام مسئولیت و وظایف‌شان را در کلاس، گزارش دادند.
جلسه دوازدهم	تحلیل ابعاد مسئولیت‌پذیری در سبک زندگی اسلامی: بُعد اجتماعی (در ارتباط با دیگران)؛ بُعد زیست‌محیطی (در ارتباط با جهان هستی).	دانش‌آموزان با راهنمایی اولیا، فهرستی از وظایف و مسئولیت خود در ارتباط با دیگران، جهان هستی و طبیعت شناسایی و در ادامه، نحوه انجام مسئولیت و وظایف‌شان را در کلاس، گزارش دادند.

شایان ذکر است، محتوای این جلسات براساس منابعی همچون قرآن، سیره تربیتی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اهل بیت علیهم‌السلام (داودی و حسینی‌زاده، ۱۳۸۹)، رشد معنوی انسان از منظر قرآن و حدیث (شیخ قمی، ۱۳۹۶)، معنویت در اسلام در مقایسه با دیدگاه روانشناسی معاصر (فقیهی، ۱۳۹۸)، مفهوم هوش معنوی مبتنی بر آموزه‌های اسلام (محمدنژاد، بحیرایی و حیدری، ۱۳۸۸)، هوش معنوی و نقش آن در محیط کار با تأکید بر آموزه‌های دینی (عسکری وزیری و زارعی متین، ۱۳۹۱)، سلامت معنوی شامل چارچوب، محدوده و

مؤلفه‌های مبتنی بر آموزه‌های اسلام (سام آرام، هزار جریبی، فداکار، کرمی و شمسایی، ۱۳۹۲)، آسیب‌شناسی معنویت (بابایی، ۱۳۸۷)، مسئولیت‌پذیری و وظیفه‌شناسی از دیدگاه قرآن و روایات اهل بیت علیهم‌السلام (رستمیان، ۱۳۹۳)، تبیین عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان، براساس رساله حقوق امام سجاد علیه‌السلام با تأکید بر نقش مدرسه (گودرزی، دیالمه و احمدی زمانی، ۱۳۹۸)، تبیین اهداف تربیت اسلامی نوجوانان با رویکرد مسئولیت‌پذیری (مجیدپورخویی و محبی، ۱۳۹۸)، سبک زندگی پیامبر اعظم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم (دلشاد تهرانی، ۱۳۹۴)، اصول و روش‌های تربیتی مسئولیت‌پذیری در آموزه‌های اسلامی (داداشی کلایی، صفار حیدری و سادات شریف‌زاده، ۱۳۹۷)، سبک زندگی امام علی علیه‌السلام و خانواده در معیشت (احسانی، ۱۳۹۴) و تحلیل ابعادشناسانه مسئولیت‌پذیری در سبک زندگی اسلامی (سبحانی نژاد و نجفی، ۱۳۹۳) تدریس شده است؛ درواقع، برای آشنایی گروه آزمایش از منابع ذکرشده جهت معرفی سیره عملی و نظری استفاده شد تا با زندگی بزرگان دینی و سبک زندگی آنها و یا دیدگاه‌شان آشنا شوند و درواقع سعی شده است به مسئولیت‌هایی که بزرگان دینی داشتند و نحوه اجرای آن و زندگانی معنوی آنها، چه در نظر و چه در عمل، پرداخته شود و درباره رفتار و عملکرد آنها بین معلم و دانش‌آموزان بحث و بررسی‌هایی انجام شود و گاه معلم سعی نموده تا فضا را طوری برنامه‌ریزی و پیش‌برد که دانش‌آموزان خود را در فضای زندگی بزرگان دینی تصور کنند. شاید تعداد جلسات آموزشی خیلی زیاد نبود، اما به‌خاطر ارائه تکالیف هدفمند در راستای موضوع پژوهش سعی شد، دانش‌آموزان بیشتر با موضوع پژوهش درگیری فکری و ذهنی داشته باشند؛ بنابراین، محتوای آموزش در برخی از جلسات، به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم به سیره نظری و یا به سیره عملی بزرگان دینی اختصاص داده شد و درطول تمام جلسات، محتوای جلسات قبل نیز تا حد امکان مرور می‌شد.

یافته‌های پژوهش

در این قسمت، به‌ترتیب، پرسش‌های پژوهش ذکر و داده‌ها و یافته‌های مربوط به هر پرسش، تحلیل می‌شود:

۱- آیا آموزش سیره تربیتی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه اطهار علیهم‌السلام بر روی مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان متوسطه تأثیرگذار است؟

همان‌گونه که گفته شد، برای تحلیل پرسش‌ها از تحلیل کوواریانس استفاده شد. در این راستا، نخست پیش‌فرض‌های تحلیل کوواریانس، یعنی همگنی واریانس‌ها و همگنی ضریب شیب رگرسیونی مورد بررسی قرار گرفت و نتایج حاصل در جدول شماره ۲ ارائه شد.

جدول ۲. پیش‌فرض‌های تحلیل کوواریانس مسئولیت‌پذیری

متغیرها	همگنی شیب رگرسیونی		همگنی واریانس‌ها	
	sig	f	F	sig
مسئولیت در برابر خداوند	۰/۰۵	۰/۹۴	۰/۹۸	۰/۳۲
مسئولیت در برابر اجتماع	۰/۳۲	۰/۵۶	۰/۰۱	۰/۹۷
مسئولیت در برابر طبیعت	۲/۶۴	۰/۱۰	۲/۰۶	۰/۱۵
مسئولیت در برابر خود	۲/۸۹	۰/۰۹	۰/۱۷	۰/۸۹
نمره کلی مسئولیت‌پذیری	۱/۱۲	۰/۲۹	۰/۸۴	۰/۳۶

باتوجه به نتایج جدول شماره ۲، می‌توان گفت که پیش‌فرض همگنی واریانس‌ها و همگنی شیب رگرسیونی در تمام مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری و همچنین نمره کلی آن رعایت شده است؛ بنابراین می‌توان از تحلیل کوواریانس برای پاسخ‌گویی به این پرسش استفاده کرد. در جدول شماره ۳، آمار توصیفی مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری ارائه شده است.

جدول ۳. آمار توصیفی مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری

متغیرها	گروه	پیش آزمون		پس آزمون	
		میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار
مسئولیت در برابر خداوند	آزمایش	۱/۸	۰/۷۵	۳/۱۴	۰/۵۸
	گواه	۱/۹	۰/۷۲	۳/۰۸	۰/۶۸
مسئولیت در برابر اجتماع	آزمایش	۲/۳۳	۱/۲۰	۲/۹۸	۱/۰۲
	گواه	۲/۵۰	۱/۱۲	۱/۹۶	۱/۲۸
مسئولیت در برابر طبیعت	آزمایش	۲/۱۲	۱/۰۶	۳/۳۳	۱/۰۱
	گواه	۲/۱۷	۰/۹۱	۲/۳۱	۰/۸۶
مسئولیت در برابر خود	آزمایش	۲	۰/۷۷	۳/۲۹	۰/۷۱
	گواه	۲/۰۳	۰/۸۹	۱/۹۸	۰/۶۴
نمره کلی مسئولیت‌پذیری	آزمایش	۲/۰۸	۰/۵۶	۳/۲۱	۰/۴۵
	گواه	۲/۱۴	۰/۵۲	۲/۲۹	۰/۴۴

در جدول شماره ۳، نتایج آمار توصیفی در پیش‌آزمون، پس‌آزمون در گروه گواه و کنترل، به تفکیک، ارائه شده است. همان‌گونه که دیده می‌شود، تفاوت‌هایی بین میانگین‌ها در دو گروه در پیش‌آزمون و پس‌آزمون وجود دارد. برای اطمینان از اینکه این تغییرات نتایج مداخله آزمایشی است، از تحلیل کوواریانس استفاده شده که نتایج در جدول شماره ۴ ارائه شده است.

جدول ۴. نتایج حاصل از تحلیل کوواریانس مسئولیت‌پذیری

متغیرها	مجموع مجذورات	df	میانگین جذورات	f	sig
مسئولیت در برابر خداوند	۲۲/۳۷	۱	۲۲/۳۷	۱۲۱/۶۰	۰/۰۰۰۱
مسئولیت در برابر اجتماع	۲۷/۰۴	۱	۲۷/۰۴	۸۶/۸۷	۰/۰۱
مسئولیت در برابر طبیعت	۱/۲۵	۱	۱/۲۵	۳/۱۲	۰/۲۱
مسئولیت در برابر خود	۴۱/۵۲	۱	۴۱/۵۲	۱۷۲/۶۲	۰/۰۰۰۱
نمره کلی مسئولیت‌پذیری	۲۲/۳۴	۱	۲۲/۳۴	۲۷۱/۵۱	۰/۰۰۰۱

باتوجه به نتایج به دست آمده از جدول شماره ۴، می‌توان گفت، آموزش سیره پیامبر ﷺ و ائمه علیهم‌السلام بر روی مؤلفه مسئولیت در برابر طبیعت، تأثیر معنی‌دار در سطح ۰/۰۵، ندارد، ولی بر روی بقیه مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری در سطح ۰/۰۵، تأثیر معنی‌داری دارد. در جدول شماره ۵، میانگین اصلاح‌شده، پس از برداشتن اثر پیش‌آزمون از پس‌آزمون، ارائه شده است.

جدول ۵. میانگین اصلاح‌شده مسئولیت‌پذیری

متغیر	تفاوت میانگین‌ها	خطای انحراف معیار	sig	حدود اطمینان در سطح ۰/۹۵
				سطح بالا / سطح پایین
مسئولیت در برابر خداوند	۱/۲۲	۰/۱۱	۰/۰۰۰۱	۱/۴۴ / ۱/۰۰۶
مسئولیت در برابر اجتماع	۰/۲۲	۰/۰۶	۰/۰۰۰۱	۰/۵۲ / ۰/۳۴
مسئولیت در برابر طبیعت	۱/۰۵	۰/۱۱	۰/۰۰۰۱	۱/۲۸ / ۰/۸۳
مسئولیت در برابر خود	۱/۳۱	۰/۱۰	۰/۰۰۰۱	۱/۵۰ / ۱/۱۳
نمره کلی مسئولیت‌پذیری	۰/۹۵	۰/۰۵	۰/۰۰۰۱	۱/۰۶ / ۰/۸۳

همان‌گونه که در جدول شماره ۵ ملاحظه می‌کنید، به جز مؤلفه مسئولیت در برابر طبیعت، بقیه مؤلفه‌ها با برداشتن اثر پیش‌آزمون، تفاوت میانگین معنی‌داری در گروه کنترل و آزمایش دارند.

۲- آیا آموزش سیره تربیتی پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السلام بر نگرش و توانایی معنوی دانش-آموزان متوسطه تأثیرگذار است؟ همانگونه که گفته شد، برای تحلیل سئوالات از تحلیل کوواریانس استفاده شد. در این-راستا، نخست پیش‌فرض‌های تحلیل کوواریانس، یعنی همگنی واریانس‌ها و همگنی ضریب شیب خط رگرسیونی مورد بررسی قرار گرفت و نتایج حاصل در جدول شماره ۶ ارائه شد.

جدول ۶. پیش‌فرض‌های تحلیل کوواریانس؛ نگرش و توانایی معنوی

متغیرها	همگنی شیب رگرسیونی		همگنی واریانس‌ها	
	f	sig	F	sig
نگرش معنوی	۲/۱۴	.۱۲	۲/۸۳	۰/۰۹
توانایی معنوی	۱/۲۵	۰/۴۱	۰/۰۳	۰/۸۶

باتوجه به نتایج جدول شماره ۶، می‌توان گفت که پیش‌فرض همگنی واریانس‌ها و همگنی شیب رگرسیونی در تمام مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری و همچنین نمره کلی آن رعایت شده است؛ بنابراین، می‌توان از تحلیل کوواریانس برای پاسخ‌گویی به این پرسش استفاده کرد. در جدول شماره ۷، آمار توصیفی مؤلفه‌های نگرش و توانایی مذهبی، ارائه شده است.

جدول ۷. آمار توصیفی مؤلفه‌های نگرش و توانایی مذهبی

متغیرها	گروه	پیش‌آزمون		پس‌آزمون	
		میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار
نگرش معنوی	آزمایش	۲/۰۸	۱	۳/۲۲	۰/۷۷
	گواه	۱/۶۴	۰/۷۱	۱/۹۶	۰/۷۲
توانایی معنوی	آزمایش	۲/۱۶	۰/۹۹	۳/۳۷	۰/۹۵
	گواه	۲/۱۵	۱/۰۴	۲/۱۳	۰/۹۸

در جدول شماره ۷، نتایج آمار توصیفی در پیش‌آزمون، پس‌آزمون در گروه گواه و کنترل، به تفکیک، ارائه شده است. همان‌گونه که ملاحظه می‌کنید، تفاوت‌هایی بین میانگین‌ها در دو

گروه پیش‌آزمون و پس‌آزمون، وجود دارد. برای اطمینان از اینکه این تغییرات نتایج مداخله آزمایشی است، از تحلیل کوواریانس استفاده شده است که نتایج در جدول شماره ۸ ارائه شده است.

جدول ۸. نتایج حاصل از تحلیل کوواریانس نگرش و توانایی مذهبی

متغیرها	مجموع مجزورات	df	میانگین جذورات	f	sig
نگرش معنوی	۲۴/۸۴	۱	۲۴/۸۴	۷۱/۷۳	۰/۰۰۰۱
توانایی معنوی	۳۷/۱۴	۱	۳۷/۱۴	۱۲۰/۱۲	۰/۰۰۰۱

باتوجه به نتایج به دست آمده از جدول شماره ۸، می‌توان گفت، آموزش سیره پیامبر ﷺ و ائمه علیهم‌السلام بر روی مؤلفه‌های نگرش و توانایی معنوی در سطح ۰/۰۵، تأثیر معنی‌داری دارد. در جدول شماره ۹، میانگین اصلاح شده، پس از برداشتن اثر پیش‌آزمون از پس‌آزمون ارائه شده است.

جدول شماره ۹. میانگین اصلاح شده نگرش و توانایی مذهبی

متغیر	تفاوت میانگین‌ها	خطای انحراف معیار	sig	حدود اطمینان در سطح ۰/۹۵
				سطح بالا / سطح پایین
نگرش معنوی	۱/۰۳	۰/۱۲	۰/۰۰۰۱	۱/۲۷ / ۰/۷۹
توانایی معنوی	۱/۲۳	۰/۱۱	۰/۰۰۰۱	۱/۴۵ / ۱

همان‌گونه که در جدول شماره ۹ دیده می‌شود، با برداشتن اثر پیش‌آزمون، هر دو مؤلفه تفاوت میانگین معنی‌داری در گروه کنترل و آزمایش دارند.

بحث و نتیجه‌گیری

از آنجایی که امروزه، مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان در مدرسه و کودکان در محیط خانواده و اجتماع پایین آمده و با وضعیت مطلوب فاصله دارد، آنچه از عواقب آن نشئت می‌گیرد، رفتار غیرمسئولانه، خودسرانه و عدم شناخت واقعی از خود و عدم اعتماد به نفس در جوانان است یا در ارتباط با معنویت، امروزه، بیشتر نوجوانان و جوانان به عرفان‌های نوظهور یا شیطان‌پرستی گرایش پیدا کرده‌اند و به جرئت می‌توان گفت، کشور ایران نیز از لحاظ شیوع و میزان گرایش در بین بقیه کشورهای، رتبه بالاتری دارد؛ در نتیجه برای غلبه بر چنین مسائلی، انجام پژوهش و تحقیق در این راستا، می‌تواند راه‌گشا باشد؛ از این رو، در

پژوهش حاضر، برای غلبه بر مسائل ذکرشده، به بررسی تأثیر سیره پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه علیهم‌السلام بر مسئولیت‌پذیری و نگرش و توانایی معنوی دانش‌آموزان پرداخته شد.

در پاسخ به پرسش اول پژوهش، نتایج به‌دست‌آمده نشان داد، آموزش سیره پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه اطهار علیهم‌السلام بر یکی از مؤلفه‌های مسئولیت، چون مسئولیت در برابر طبیعت، تأثیر معنی‌داری دارد. چنین نتیجه‌ای هم‌راستا با مبانی نظری نیست؛ چراکه در آموزه‌های اسلامی بر حفظ و نگهداری از طبیعت تأکید زیادی شده است؛ برای مثال، طبق پژوهش باقری (۱۳۸۷)، درست است که خداوند طبیعت را در خدمت انسان آفریده است، اما انسان‌ها در نحوه استفاده از طبیعت، مسئول هستند و نباید از طبیعت استفاده ابزاری بشود. همچنین یافته فوق با نتیجه پژوهش ارباب‌سیر، بختیار نصرآبادی و رحمانی (۱۴۰۰)، همسو نیست؛ چراکه آنها در پژوهش خود اذعان داشتند، با تأسی به الگوی اسلامی و با ایجاد نگرش صحیح در فراگیران، درباره محیط زیست، می‌توان موجب رشد عواطف و احساسات انسانی درخصوص دیگر موجودات زنده در همسویی با فطرت الهی شد و با تقویت اراده، برای آبادانی محیط زیست و صیانت از آن، انسان‌هایی صالح و هماهنگ با نظام طبیعت، تربیت کرد.

البته شایان ذکر است که نتیجه پرسش اول بر بقیه مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری، همچون مسئولیت در برابر خود، مسئولیت در برابر اجتماع و مسئولیت در برابر خداوند، تأثیر معنی‌داری داشت. در توضیح بیشتر، باید گفت که برگزاری یک دوره جهت آموزش سیره پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه اطهار علیهم‌السلام، طبق برنامه ارائه‌شده در طول دوازده هفته، منجر به عمیق شدن ارتباط دانش‌آموزان با خداوند شد؛ به طوری که طبق نظر سنجی، دانش‌آموزان تمایل داشتند، در تصمیم‌گیری‌ها، به خدا توکل کنند یا در صورت بهبود وضعیت مالی‌شان، علاقه‌مند بودند که در اولین فرصت، به حج رفته و چیزی که خداوند منع کرده را ترک نمایند؛ هرچند منافی برایشان داشته باشد و همچنین تمایل داشتند، طبق وظیفه، روزه گرفته و به حلال بودن غذا اهمیت زیادی قائل بودند و در پی عمل به آیات قرآن در زندگی خود باشند. اجرای این دوره آموزشی بر روی دانش‌آموزان گروه آزمایش همچنین منجر به ارتقای مسئولیت‌پذیری آنها در قبال اطرافیان و اجتماع شد؛ درواقع، بعد از دوره، به این عقیده و باور رسیدند که کمک به افراد فقیر وظیفه هر فردی است و اگر در جمعی نشسته باشیم،

برای تازه‌واردها باید جای نشستن بدهیم و اکثر اوقات باید متعهد به همسایگان بود و آزار و اذیتی برای‌شان ایجاد نکرد و در انجام وظایف، منافع دیگران را هم در نظر گرفته و مسئولیت گناه و اشتباهات در قبال اطرافیان را پذیرفت. افزون‌براین، بعد از اجرای این دوره بر روی گروه آزمایش، نگاه و باور آزمون‌شوندگان دربارهٔ مسئولیت و مراقبت از خود، تغییر یافت. به طوری که طبق نظرسنجی، بعد از اجرای دوره، آنها معتقد بودند که در مواقع مختلف، جهت مسئولیت و مراقبت از خود، باید سنجیده و به‌جا صحبت کنند یا در کارهای مهم، از چند نفر نظرخواهی کنند؛ بنابراین، می‌توان اذعان داشت که آموزش آموزه‌های اسلامی به دانش‌آموزان می‌تواند حس مسئولیت‌پذیری آنها را ارتقاء بخشد و با رشد و ارتقاء مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان، طبق آموزه‌های اسلام، کمالات بشر تحقق می‌یابد. برای مثال، طبق تحقیق سبحانی‌نژاد و نجفی (۱۳۹۳)، هندسهٔ معرفتی مسئولیت‌پذیری در چهار ابعاد اعتقادی، فردی، اجتماعی و زیست‌محیطی قابل تبیین است و عملیاتی ساختن هر یک از آنها، به‌نحوی، در زندگی به سبک و روش اسلامی، مؤثر است و حیات طیبه را برای انسان، در مراتب وسیع آن، تحقق می‌بخشد؛ بنابراین، یافته‌های پرسش اول با نتایج تحقیق رستمیان (۱۳۹۳) نیز همسو است. به طوری که ایشان در تحقیق خود اذعان داشت که انسان زمانی می‌تواند مسئولیت‌پذیر باشد که زمینه‌های آن را با دو اصل تقوا و ایمان فراهم نماید و از تفکر و تفقه و بصیرت بهره برد؛ البته مسئولیت‌پذیری انسان تنها در زمینهٔ تقوا ممکن است. اگر انسان از تقوای فطری خود، به‌خوبی، بهره‌مند شود، می‌تواند به تقوای دینی دست یابد؛ در این صورت، زمینهٔ انجام وظایف، به‌خوبی، برای او فراهم می‌شود. ایمان نیز نیرویی در انسان پدید می‌آورد که هنگام انجام وظایف، سستی به خرج ندهد.

در پاسخ به پرسش دوم پژوهش نیز یافته‌ها نشان داد که اجرای برنامهٔ آموزش سیرهٔ پیامبر ﷺ و ائمهٔ اطهار علیهم‌السلام در گروه آزمایش، بر روی نگرش و توانایی معنوی دانش‌آموزان، تأثیر معنی‌داری دارد؛ در واقع، در زمینهٔ نگرش معنوی، بعد از اجرای برنامهٔ آموزشی بر روی دانش‌آموزان گروه آزمایش، به این باور و نگرش رسیدند که خداوند در جهان حاضر و نیایش با خداوند لذت‌بخش است و بعد از دعا و مناجات، حس آرامش و در همهٔ مواقع، در مواجهه با مشکلات، شاکر و در انجام کارهای شایسته، انتظار کسب پاداش از خداوند متعال را

داشته و همیشه احساس می‌کنند، خداوند ناظر بر اعمال‌شان است؛ یا با مشاهده جهان خلقت، متحیر و مهر و محبت خدا را نسبت به خود، چه مستقیم و چه به واسطه دیگران، احساس می‌کنند و زندگی خود را در مسیر خدمت‌گذاری به خدا صرف و درمواقع برخورد با مسائل و مشکلات، به معنا و حکمت‌شان توجه و در صورت احساس ناامیدی، خداوند متعال را از یاد نمی‌برند و رسیدن به سعادت و کمال را در سایه توجه به معنویات دانسته و معتقدند چیزی برای از دست دادن ندارند؛ چون خداوند مالک واقعی همه چیز است. همچنین بعد از اجرای دوره آموزش برای دانش‌آموزان گروه آزمایش، به این اعتقاد دست یافتند که در طول شبانه‌روز باید لحظاتی را صرف توجه به خود با حضور خداوند کرده و اساساً هرچه در دنیا وجود دارد، نشانه‌ای از وجود و حضور خداوند دانسته و درک نمایند و در نهایت احساسشان این بود که ارتباط قوی با خداوند داشته و در مواجهه با مشکلات علاوه بر سعی و تلاش، باید زمانی را برای دعا و نیایش اختصاص و علی‌رغم همه بدی‌ها، اعتقاد به بهتر شدن دنیا و پایانی خوش و سرشار از معنویت داشتند. افزون بر این، در زمینه توانایی معنوی نیز بعد از اجرای برنامه آموزشی آموزه‌های اسلامی برای دانش‌آموزان گروه آزمایش، آنها به این باور و اعتقاد دست یافتند که حق دارند هرکاری را که در آن توانایی دارند، انجام داده و افکار و اعمال‌شان را کنترل و سعی در جهت بهبود و تکامل خود داشته و در مقابل تغییرات دنیا آسیب‌پذیر نباشند؛ چون به این باور دست یافتند که دنیا در حال تغییر است و آنها توانایی انعطاف‌پذیری، ایستادگی در برابر جمع و هم‌رأی نشدن با عامه مردم در صورت مخالفت با اصول اعتقادی و اساسی زندگی را دارند. همچنین به این باور رسیدند که از خدمت کردن به دیگران، بدون چشم‌داشت، لذت ببرند و در مقابل انسان بودن خود احساس وظیفه و مسئولیت کرده و با دیگران رابطه‌ای همراه با همدلی و محبت برقرار و به جستجو کردن و پرسیدن پرسش‌های بنیادی و اساسی زندگی و هستی علاقه‌مند باشند. یا توانایی بیان کردن اشتباهات‌شان در موقعیت‌های مختلف را داشته و به لحاظ معنوی، فردی تأثیرگذار بر انسان‌ها و محیط اطراف باشند. به علاوه، دانش‌آموزان گروه آزمایش در انتهای دوره آموزشی، به این باور دست یافتند که جدا از اعتقادات شخصی خود، در همه مذاهب الهی، جنبه‌ایی از حقیقت را ببینند و به دنبال درک مردم در غالب این الگوها باشند و معنا و تأثیر مراحل گذشته زندگی خود را در مرحله کنونی و آینده

زندگی‌شان درک کنند و با کسانی که به کمک و حمایت‌ش می‌روند، نوعی ارتباط روحی و معنوی برقرار و توانایی دوست داشتن و بخشش دیگران را جدا از جنس، نژاد و ملیت داشته باشند. یا به دنبال شناسایی و ایجاد تغییر در باورهای غلط بوده و براساس توانایی‌ها، پایداری‌ها و ویژگی‌های درونی انسانی خود، احساس امنیت کنند و به آداب و رسوم و تاریخ، به چشم یک منبع موثق برای تفکر، توجه کنند و زندگی‌شان بامعنا و همراه با احساس ارزشمندی و هدفمندی باشد و احساس کنند، در شادی و آرامش روانی اطرافیان سهیم هستند؛ بنابراین به‌طورکلی، آموزش تعالیم و آموزه‌های اسلامی به دانش‌آموزان گروه آزمایش، نگرش و توانایی‌های معنوی دانش‌آموزان را ارتقا بخشید و این دست‌یافت تا حدودی با نتایج حاصل از تحقیق مدرکی (۱۴۰۰)، همسو است. ایشان در تحقیق خود، به این نتیجه دست یافت که از آنجاکه معنویت غربی، مبانی فکری اصولی و صحیحی ندارند، می‌توان پی برد که معنویت مورد نیاز بشر، معنویت حاصل از آموزه‌های دین اسلام است و در جهت گسترش این معنویت، باید آگاهی‌بخشی و بصیرت‌افزایی صورت گیرد تا شرایط گرایش به دین و معنویت دینی فراهم گردد و دین‌فهمی، دین‌باوری و دین‌داری ارتقا یابد؛ چراکه معنویت اسلامی توانایی رقم زدن انقلابی درونی و اجتماعی را دارد و معنویت است اصیل که هنر زندگی متعالی را تحت تعلیمات خود آموزش می‌دهد؛ در نتیجه با رشد و بهبود نگرش و توانایی معنوی دانش‌آموزان می‌توان شاهد آثار و پیامدهای مطلوب آن در زندگی آنها بود. برای مثال، طبق تحقیق حقیقی، حیدری و کاظمی (۱۳۹۱)، معنویت در محیط کار بر شادی تأثیر مستقیم می‌گذارد. یا طبق تحقیق رحمانیان، معین و اورکی (۱۳۹۶)، معنویت‌درمانی، نقش بسزایی در بهبود زندگی و سبک زندگی دارد. در تحقیق محمدپناه و نصری (۱۳۹۳)، اذعان شده است که باورهای دینی شاخصه اصلی تعالی معنوی، می‌تواند فرد را به سوی کمال و تعالی و در نتیجه سلامت معنوی و روانی سازمانی هدایت کند و در نهایت، تعالی معنوی کارکنان می‌تواند در ابعاد سلامت فردی و اجتماعی آنان تأثیر بسزایی داشته باشد؛ در واقع تأثیرات و پیامدهای معنویت در زندگی افراد، بی‌شمار است که در اینجا تنها به مواردی اشاره شد و بنابر تأثیرات مثبت آن در زندگی افراد، باید با آموزش آموزه‌های اسلامی به دانش‌آموزان در مدارس، نگرش و توانایی معنویت آنها را ارتقاء بخشید.

پیشنهادات پژوهش

- براساس یافته‌های پژوهش و همچنین براساس تجارب به‌دست‌آمده در طول دوره و در جلسات آموزش با گروه آزمایش، پیشنهاد می‌شود:
- در محتوای دروس دینی و غیردینی، سبک زندگی بزرگان دینی را طوری به‌تصویر بکشند که دانش‌آموزان بتوانند خود را در چنان وضعیتی تصور کنند.
 - در آموزش سیره بزرگان دینی، پیشنهاد می‌شود، معلمان تنها در قالب سخنرانی عمل نکنند، بلکه سعی کنند ضمن معرفی بزرگان دینی، به بحث و گفتمان درباره اعمال و رفتار آنها و علل آن پرداخته و درحقیقت، آموزش به‌صورت استدلال و گفتمان صورت پذیرد.
 - در گزینش معلمان دینی، سعی شود از افرادی دعوت به همکاری شود که به آنچه آموزش می‌دهند باور قلبی و ایمان داشته تا در بُعد عملی نیز الگوی مناسبی برای فراگیران باشد.
 - درج داستان‌هایی از زندگی امامان علیهم‌السلام در متون درسی که در آن اوج مسئولیت‌پذیری به خدا، خود، اجتماع و محیط و چگونگی آن به‌تصویر کشیده شود.
 - درج داستان‌هایی از زندگی امامان علیهم‌السلام در متون درسی که در آن اوج معنویت و زندگانی معنوی و نحوه تحقق و آثار و پیامدهای مطلوب آن به‌تصویر کشیده شود.
 - در ارائه تکالیف به دانش‌آموزان، مطابق تجارب پژوهش حاضر، پیشنهاد می‌شود تا فرصت کافی برای تک‌تک دانش‌آموزان فراهم شود تا آنها در قالب پروژه و تحقیق، ترغیب شوند که در زمینه زندگی بزرگان دینی تحقیق کرده و در کلاس، نتیجه پژوهش خود و همچنین قضاوت و استدلال خود را به کلاس ارائه دهند.
 - پیشنهاد می‌شود در محتوای آموزش دوره‌های مختلف تحصیلی حجم بیشتری از کتاب‌ها به آموزش سیره عملی و نظری پیامبر و ائمه اطهار علیهم‌السلام پرداخته شود تا دانش‌آموزان، به‌ویژه در دوره متوسطه که با بحران بلوغ و مشکلات هویتی مواجه هستند، بتوانند با تمسک به این بزرگواران در راه کسب معنویت و تعامل مناسب با خالق خود، اجتماع، خود و محیط، موفق باشند.

- دعوت از والدین جهت شرکت در جلسات اولیاومربیان، به منظور هماهنگی بین مدرسه و خانه، برای تحقق اهداف آموزش و تفویض مسئولیت در مدرسه و خانه به دانش-آموزان.
- آموزش مؤلفه‌ها و ابعاد مختلف مسئولیت‌پذیری به دانش‌آموزان، به صورت عملی و از طریق ارائه تکالیف هدفمند.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه فولادوند.
- احمدی آخوومه، محمد (۱۳۹۱). «ساخت و اعتباریابی پرسشنامه مسئولیت‌پذیری چندبعدی، بر مبنای متون اسلامی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی مرودشت.
- احمدی آخوومه، محمد و سوسن سهامی و ژاله رفاهی و بابک شمشیری (۱۳۹۲). «ساخت و اعتباریابی پرسشنامه‌ی مسئولیت‌پذیری چندبعدی بر مبنای متون اسلامی»، فصلنامه علمی روش‌ها و مدل‌های روان‌شناختی، (۲) ۱۳، ۹۹-۱۱۱.
- احسانی، سیدمحمد (۱۳۹۴). «سبک زندگی امام علی علیه السلام و خانواده در معیشت». قم: زائر آستانه مقدسه.
- ارباب، جواد و سید رضا حسینی و محمدجواد توکلی (۱۳۹۹). «تحلیل رویکردها و نشانه‌های معنویت در گفتمان اقتصادی با رویکرد اسلامی»، مجله اقتصاد و بانکداری اسلامی، (۳۳) ۹، ۲۲۲-۱۹۷.
- ارباب سیر، منیژه و حسنعلی بختیار نصرآبادی و جهانبخش رحمانی (۱۴۰۰). «واکاوی تربیت زیست‌محیطی مبتنی بر آموزه‌های قرآنی». فصلنامه علمی علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، (۱۷) ۹، ۶۴-۳۳.
- ایراندوست، محمدحسین (۱۳۹۷). «چیستی معنویت و سیر معناپذیری آن در غرب»، فصلنامه فلسفه دین، (۲) ۱۵، ۵۲۷-۵۴۸.
- ایرنا (۱۳۹۸). «مسئولیت‌پذیری، کوله‌ای که نسل جدید به دوش نمی‌کشد»، ایرنا، لینک خبر: <https://irna.ir/xjvNcW>
- بابایی، رضا (۱۳۸۷). «آسیب‌شناسی معنویت»، حصون، (۱۶).
- باقری، خسرو (۱۳۷۴). «نگاهی دوباره به تعلیم و تربیت اسلامی». تهران: انتشارات مدرسه.
- باقری، خسرو (۱۳۸۷). «درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران»، جلد ۱. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

تأثیر آموزش سیره تربیتی معصومین علیهم السلام /... مهدی ابوالقاسمی نجف آبادی و دیگران ۱۰۵

بخشی، حسوین (۱۳۸۸). «بررسی میزان اثربخشی مسئولیت‌پذیری به شیوه واقعیت‌درمانی، بحران هویت دانش‌آموزان دختر متوسطه شیراز»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت.

جامعی، زلیخا (۱۳۹۹). «بررسی رابطه شیوه‌های فرزندپروری بر میزان مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان»، پژوهش‌نامه اورمزد، ۵۱(۲)، ۱۶۲-۱۷۸.

جعفری، رضا حبیب‌الله زارعی (۱۴۰۰). «تحلیلی بر مؤلفه‌های معنویت و اخلاق در سیره فرماندهی نظامی امام علی (علیه السلام) در نهج‌البلاغه»، فصلنامه مدیریت نظامی، ۲۱(۸۱)، ۹۵-۱۳۶.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۱). «گستره دین». قم: اسراء.

حبیبی سی‌سرا، مرتضی (۱۳۹۸). «بررسی و نقد مولفه‌های معنویت پساتجددی از منظر معنویت اسلامی»، فصلنامه آیین حکمت، ۱۱(۴۰)، ۳۱-۵۶.

حسینی قمی، طاهره (۱۳۹۱). «مسئولیت‌پذیری در دانش‌آموزان». مجله رشد آموزش، ۸(۲)، ۱۶-۱۹.

حقیقی، محمدعلی و فائزه حیدری و معصومه کاظمی (۱۳۹۱). «معنویت، شادی و محیط کار»، فصلنامه چشم‌انداز مدیریت دولتی، ۳(۱۰)، ۱۲۹-۱۵۰.

حمده، مصطفی و شهریار شهیدی، (۱۳۸۹). «اصول و مبانی بهداشت روانی»، چاپ چهارم. تهران: سمت.

حیدریه زاده، سمانه سادات (۱۳۹۸). «بررسی رابطه بین مسئولیت‌پذیری و خودکارآمدی با عملکرد تحصیلی دانش‌آموزان دختر دبیرستان‌های شهرستان یزد»، پیشرفت‌های نوین در علوم رفتاری، ۴(۳۳)، ۴۱-۵۶.

داداشی کلایی، فاطمه و حجت صفار حیدری و حکیمه سادات شریف‌زاده، (۱۳۹۷). «اصول و روش‌های تربیتی مسئولیت‌پذیری در آموزه‌های اسلامی»، فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۶(۴۱)، ۱۵۵-۱۸۰.

داودی، محمد و سیدعلی حسینی‌زاده (۱۳۸۹). «سیره تربیتی پیامبر (ص) و اهل بیت (ع)». تهران: سمت.

دودمان، پروانه (۱۳۹۷). «رابطه شیوه‌های فرزندپروری والدین بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان دبیرستان‌های شهرستان مهر، سال ۱۳۹۵-۱۳۹۴»، مجله دانشگاه علوم پزشکی قم، ۱۲(۴)، ۵۱-۶۰.

دلشادتهرانی، مصطفی (۱۳۹۴). «سبک زندگی پیامبر اعظم ﷺ». قم: دفتر نشر معارف (وابسته به نهاد نمایندگی مقام رهبری در دانشگاه).

رحمانیان، مهدیه و مهدیه معین صمدانی و محمد اورکی (۱۳۹۶). "تأثیر معنویت‌درمانی گروهی بر بهبود امید به زندگی و سبک زندگی بیماران مبتلا به سرطان سینه"، نشریه مشاوره کاربردی، ۷(۱)، ۱۱۴-۱۰۱.

رستمیان، محمدعلی (۱۳۹۳). "مسئولیت‌پذیری و وظیفه‌شناسی از دیدگاه قرآن و روایات اهل بیت علیهم‌السلام"، پژوهشنامه حکمت اهل بیت علیهم‌السلام، ۱(۲)، ۵۰-۳۱.

رعیتی، علیرضا و نیلا علمی‌منش (۱۳۹۶). "بررسی عوامل مؤثر در جذب به نماز و مسجد در مدرسه، از دیدگاه دانش‌آموزان"، اولین همایش بین‌المللی مطالعات و تحقیقات علوم انسانی و اسلام.

روزنامه آفتاب یزد (۱۳۹۹). "دانش‌آموزان بی‌مسئولیت، روزنامه آفتاب یزد"، لینک خبر: <https://b2n.ir/d47906>

ریاحی، محمد اسماعیل (۱۳۹۹). "بررسی عوامل اجتماعی دخیل در گرایش به عرفان‌های نوظهور"، بهداشت معنوی، لینک خبر: <https://b2n.ir/y19568>

سام آرام، عزت‌الله و جعفر هزار جریبی و محمد مهدی فداکار و محمدتقی کرمی و محمد مهدی شمسایی (۱۳۹۲). "سلامت معنوی؛ چارچوب، محدوده و مؤلفه‌های مبتنی بر آموزه‌های اسلام"، فصلنامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، ۴(۱۴)، ۱-۲۶.

سبحانی نژاد، مهدی و حسن نجفی (۱۳۹۳). "تحلیل ابعادشناسانه مسئولیت‌پذیری در سبک زندگی اسلامی"، سراج منیر، ۵(۱۶)، ۱۵۱-۱۷۰.

سلطانی بابوکانی، مریم و محمدباقر رضاعلی (۱۳۹۱). "بررسی موانع و عوامل گرایش نوجوانان و جوانان به نماز"، همایش منطقه‌ای نماز، از محراب تا معراج.

سند تحول بنیادین (۱۳۹۰). «سند تحول بنیادین آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران»، تهران: شورای عالی انقلاب فرهنگی.

شریفی دوست، حمزه (۱۳۹۱). "سبک زندگی غربی، بستر گرایش به عرفان‌های نوظهور"، سایت گرداب، لینک خبر: <https://b2n.ir/n16440>

شفیعی، صابر و فرامرز علیدادی و صغری زاده صفری (۱۴۰۰). "بررسی مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان"، فصلنامه مطالعات و تحقیقات در علوم رفتاری، ۳(۶)، ۶۶-۷۴.

شهیدی، شهریار و سعیده فرج‌نیا (۱۳۹۱). "ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه «سنجش نگرش معنوی»"، روان‌شناسی و دین، ۵(۳)، ۹۷-۱۱۵.

تأثیر آموزش سیره تربیتی معصومین علیهم‌السلام ... / مهدی ابوالقاسمی نجف آبادی و دیگران ۱۰۷

- شیخ قمی، مریم (۱۳۹۶). "رشد معنوی انسان از منظر قرآن و حدیث"، پژوهش‌های معنوی، آدرس اینترنتی: <https://b2n.ir/w10930>
- صالحی متعهد، زهرا و هاجر باختری، و زهرا سادات سیدین (۱۳۹۹). "واکاوای مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی در کتب درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی مبتنی بر آموزه‌های نهج‌البلاغه"، علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، ۸(۱۵)، ۱۶۵-۱۸۹.
- عسکری وزیری، علی و حسن زارعی متین (۱۳۹۱). "هوش معنوی و نقش آن در محیط کار با تأکید بر آموزه‌های دینی"، نشریه اسلام و پژوهش‌های مدیریتی، ۱(۳)، ۶۳-۹۰.
- فرهنگستان علوم جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۵). "جایگاه معنویت در الهیات اسلامی"، سایت فرهنگستان علوم جمهوری اسلامی ایران، لینک مطلب: <https://b2n.ir/z26554>
- فقیهی، علی نقی (۱۳۹۸). "معنویت در اسلام در مقایسه با دیدگاه روانشناسی معاصر"، نشریه مطالعات معنوی، ۷(۲۵)، ۳۷-۶۴.
- گودرزی، اکرم و نیکو دیالمه و زهرا احمدی زمانی (۱۳۹۸). "تبیین عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان، براساس رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام) با تأکید بر نقش مدرسه"، مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۴(۲)، ۶۵-۹۸.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). «بحار الانوار». بیروت: موسسه الوفاء.
- مجیدپورخویی، محمد و محسن ایمانی نایینی و علی محبی (۱۳۹۸). "تبیین اهداف تربیت اسلامی نوجوانان با رویکرد مسئولیت‌پذیری"، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۷(۴۵)، ۱۹۶-۱۷۱.
- محمدپناه، امیرحسین و لادن نصری (۱۳۹۳). "معنویت‌شناسی سازمانی و راهکارهای تعالی آن با تأکید بر آموزه‌های دینی"، فصلنامه بصیرت و تربیت اسلامی، ۱۱(۲۸)، ۵۱-۶۹.
- محمدنژاد، حبیب و صدیقه بحیرایی و فائزه حیدری (۱۳۸۸). "مفهوم هوش معنوی مبتنی بر آموزه‌های اسلام"، فصلنامه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، ۱۳(۲)، ۹۶-۱۱۶.
- مدرکی، فاطمه (۱۴۰۰). "نقش دین در معنویت، تطبیق دیدگاه اسلام و روانشناسی"، پژوهشنامه اورمزد، ۵۷(۲)، ۴-۲۱.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۹). «انسان و ایمان»، چاپ سی و هفتم. تهران: صدرا.
- وست، ویلیام (۱۳۸۸). «روان‌درمانی و معنویت»، ترجمه شهریار شهیدی و سلطان‌علی شیرافکن. تهران: رشد.

- Everri, M., Mancini, T., & Fruggeri, L. (2015). Family functioning, parental monitoring and adolescent familiar responsibility in middle and late adolescence. *Journal of Child and Family Studies*, 24(10), 3058-3066.
- Fishman, E. J. (2014). With great control comes great responsibility: The relationship between perceived academic control, student responsibility, and self-regulation. *British Journal of Educational Psychology*, 84(4), 685-702.
- Larmar, S., & Lodge, J. (2014). Making sense of how I learn: Metacognitive capital and the first-year university student. *International Journal of the First Year in Higher Education*, 5(1), 93-105n
- Macaskill, A. & Denovan, A. (2013). Developing autonomous learning in first year university students using perspectives from positive psychology. *Studies in Higher Education*, 38(1), 124-142.
- McNeely CA, Nonnemaker JM, Blum RW. (2002). Promoting school connectedness: evidence from the National Longitudinal Study of Adolescent Health. *J Sch Health*. 72(4),138-46. doi: 10.1111/j.1746-1561.2002.tb06533.x. PMID: 12029810.
- Pong, H.-o (2017) eee uultitt i ff iii rrr iit tttttt tt iii ritlll wellbeing in holistic education: longitudinal mixed-methods study, *International Journal of Children's Spirituality*, 26(3), 99-132, DOI: 10.1080/1364436X.2021.1898344
- Pong, H.-K. (2017). The relationship between the spiritual well-being of university students in Hong Kong and their academic performance, *International Journal of Children's Spirituality*, 22(3-4), 329-351, DOI: 10.1080/1364436X.2017.1382453
- Romi, Shlomo., Lewis, Ramon., & J. Katz Yaacov. (2009). Student responsibility and classroom discipline in Australia, China, and Israel, Compare: *A Journal of Comparative and International Education*, 39(4), 439-453, DOI: 10.1080/03057920802315916
- Rodríguez-Gómez, S., López-Pérez, M. V., Garde-Sánchez, R., & Arco-Castro, L. (2022). Increasing the commitment of students toward corporate social responsibility through higher education instruction. In the *International Journal of Management Education*, 20(3), 100710, <https://doi.org/10.1016/j.ijme.2022.100710>
- Soilemetzidis, I., Bennett, P., Buckley, A., Hillman, N., & Stoakes, G. (2014). *The HEPI-HEA Student Academic Experience Survey 2014*. Retrieved from <http://libconnect.ku.ac.ae/login?url=http://search.ebscohost.com/login.aspxdirect=true&db=eric&AN=ED561393&site=eds-ive&scope=site>
- Stupnisky, R. H., Renaud, R. D., Daniels, L. M., Haynes, T. L., & Perry, R. P. (2008). The interrelation of first-rrrr lll l tttttt tt rritlll tii iii disposition, perceived academic control, and academic achievement. *Research in Higher Education*, 49, 513-530.
- Torre Gibney, Daniela., Preston, Courtney., A. Drake, Timothy., Goldring, Ellen., & Cannata, Marisa. (2017). Bringing Student Responsibility to Life: Avenues to Personalizing High Schools for Student Success. *Journal of Education for Students Placed at Risk (JESPAR)*, 22(3), 129-145, DOI: 10.1080/10824669.2017.1337518
- Van der Vis-Sietsma, Y., de Man-van Ginkel, J. M., & van Leeuwen, R. R. (2019) The impact of a practice-based educational strategy on the development of

- spiritual competencies of nursing students. *Journal for the Study of Spirituality*, 9(1), 32-48, DOI: 10.1080/20440243.2019.1581370
- Van Rensburg, A. B.-R. J. (2020). Introducing the South African Spirituality Scale (SASS): measuring spirituality among medical students in a heterogeneous clinical environment, *Mental Health, Religion & Culture*, 23(3-4), 245-262, DOI: 10.1080/13674676.2020.1741529
- West, W. (2000). *Psychotherapy & spirituality: Crossing the line between therapy and religion*. Sage. London.
- Zohar, D., Marshal, I. (2000). *SQ-spiritual intelligence, the ultimate intelligence*, London: Bloombury.

